

Fülöp Lajos

Németh László nyelvi világa

*„Írónak nevezjük azt, aki gondolkodása finomabb sajátosságait
a nyelven át tudja csempészni.*

A stílus: a nyelv ellenére éreztetett gondolkodás.”

(Németh László: Bevezetés a stilisztikába. Európai utas, 1973. 645.)

1. Előjáróban

Kevés olyan alkotónk van a XX. században, akinek felkészültsége, érdeklődése oly gazdag és sokrétű lenne, mint éppen Németh Lászlóé. Nálunk alighanem ő volt az utolsó polihisztor, az „enciklopédikus” igényű és tudású mester, aki — mint ahogy Béládi Miklós jellemezte őt (Válaszutak, 1983. 77.) — a „mindenes” szerepére vállalkozva igen sokat tett azért, hogy a műveltség nemzeti kincs lehessen. Tapasztalat szerint törekvéseinek nem egy építőköve még életében beépült a korba, és bizvást remélhetjük, hogy a század-, egyben ezredforduló után — végre egy higgadtabb időszak — harag és kedvezés nélkül felismeri ennek a különleges életműnek a jelentőségét.

Németh László munkásságáról (vagy annak akárcsak egy részterületéről) szólni — a rendelkezésre álló keretben — nem könnyű feladat; még akkor sem, ha csupán a jelzett téma főbb összetevőire szorítkozunk. A fenti, átfogó jellegű cím is kétoldalú megközelítést kíván: 1) a nyelvbölcsele és 2) a nyelv művész Németh László bemutatását.

Nyilvánvaló, hogy a dolgozat főszereplőjét elsősorban szépírónak tekintjük, de jól tudjuk, hogy mindig is több volt annál. Ars poeticájában (Nyugat, 1931. I.) maga fogalmazta meg, hogy minél több „csak művészettel megközelíthetőt nyújt a mű, annál nagyobb általános szellemi értéke is.” Vagy ahogy Béládi Miklós írta Az értelem alapító című tanulmányában: „Németh László az irodalmat közvetítőnek fogta fel: a kultúra és a társadalom művelődni vágyó rétegei közötti csatornának” (I. m. 78.). Természetes tehát, hogy műveiben elsősorban a gondolati-érzelmi tartalomra, az eszmevilágra irányul az olvasó figyelme, s csak azután (és legfeljebb csupán az értők érdeklődése) a tulajdonképpeni kifejezőeszközökre (vagy ahogy Németh László nem kis öniróniával jegyezte meg: a „nyelvi csínytevés”-re), a stílusra. Meglepő — és ezt már Szilágyi Ferenc is szóvá tette (1. ké-

sőbb) —, hogy a Nyugat 1925-ös novellapályázatának megnyerése, a Horváthné meghal című művének sikere, vagyis a pályakezdése óta eltelt négy évtizedben — az irodalomtörténészek, kritikusok néhány utalásától eltekintve — Németh László nyelvhasználatá, stílusa nem részesült kellő figyelemben.

2. A nyelvbölcseleő

Németh László életrajzi írásaiban, műhelytanulmányaiban, tudománytörténeti esszéiben, írói arcképeiben és a fordításról vallott nézeteiben számos olyan gondolatot találunk, amely hű tükre nyelvbölcseleti, nyelvvédő és nyelvfejlesztő gondolatainak, véleményének, s egyben szép példája az önmagát, szűkebb és a tágabb közösséget nevelő-tanító író-pedagógus hajlamainak, törekvéseinek: „Az ember nemcsak önmaga szobrása, de embertárs is, aki míg magát teremti, akármilyen kis körön, de az egész emberi életet valami magasabb lehetőség felé igyekszik terelni... A helyes személyes, sőt ma már nemzeti licitnek is épp az az ismertetőjele, hogy egybeesik az emberiségével...” (Ha most lennék fiatal. In: Sajkódi esték, 1974. 340.)

Töprengéseinek a vizsgált témakörben olyan bizonyítékai vannak, mint *A magyar nyelv ereje s gyengéi*, *A javító toll nyomában*, *A szórendtől a versig*, *Nyelvébresztés és nyelvtisztítás*, *Nyelvápólas*, *Nyelvekről*, ezen belül a *Bevezetés a stilisztikába*, *A nyelv és a nyelvek*, valamint az *Utazás az anyanyelvig* című írása, a *Nyelvlecke*, *Kata beszélni kezd*, *A mondat születése*, *Szilvester nyelvtana*, *Magyar ritmus*, *Verstani bölcsek köve*, *A magyar nyelv életrajza* és Pei: *Szabálytalan nyelvtörténet* című könyvismertetése, *A prózafordításról*, *A fordító*, és a *Tízézer oldalt fordította* című műhelyvallomása stb.

Amikor a magyar nyelv jelleméről, kifejezőerejéről beszél, elsősorban a takarékoságot, a tömörséget emeli ki (Nyelvébresztés és nyelvtisztítás). Jól látja, hogy a magyar szintetikus nyelv, a gondolatot egészben kívánja rögzíteni „kevés, jól egymásba öltött szavakkal, amelyek közül egy-egy mellékmondatot takarít meg.” Az alakszerkezet tehát egységbe fogja a részeket, s ez az eljárás elsősorban is a gondolat egységének a tükrözését szolgálja. Nyelvhasználati szempontból az író a szintetikus kifejezőmódnak számos lehetőségére és eszközére rámutatott, állításait pedig szemléletes példákkal igazolja. Különösképpen a nyelv és a nyelven kívüli valóság viszonya érdekli, az a pragmatikai talány, hogy a nyelvi rendszer tagozódása hogyan, mi módon ábrázolja, fejezi ki a beszédhelyzet, a nyelvi valóság tényeit, összefüggéseit. Vagyis: elsősorban a nyelvfilozófia legérdekesebb, legizgalmasabb kérdései foglalkoztatják.

Nyelvünk erejét a névragozás huszonnégy általános és három különleges alakjában (azaz huszonhét esetben), valamint a cselekvés különféle mozzanatait kifejező igealakokban és a kétféle (alanyi és tárgyias) igeragozási rendszerben látja. Sőt: „a magyarban az ige ragjaiban hordozza alanyát”, de még ennél is tovább megy, „tárgyát is magába tudja szedni”. Nyelvünknek ezt a tömörítő eljárását szépíróhoz méltó szemléletességgel mutatja be: „Mint vad a ráakaszódó kutyá-

kat, úgy rázza le azokat a névmásokat, segédigéket, de általában az apróbb szavakat, amelyek a szolgál fordításban fület, farkát fognák”. (A magyar nyelv ereje s gyengéi. A kísérletező ember 1973. 566-7.). Vagy pl. (i. m. uo.): „amiről más nyelvekben külön szavak avagy fakó segédigék számolnak be, ő elvégzi képzőivel: nem gyakran fut, hanem futkos, nem mozogni kezd, hanem mozdul, nem aprókat szokik, hanem szokdel” stb. (Az én kiemeléseim. F. L.)

Németh László anyanyelvén kívül jónéhány idegen, elsősorban indoeurópai nyelvet ismert. Nála a nyelvtanulás öröklött szenvedély, a nyelvtudás pedig fordítási tevékenységének gyakorlati kelléke, nélkülözhetetlen velejárója volt. Csaknem ötvenesztendőskoráig egyetlen sort sem fordított, de mint egy interjúban elmondja (Bemutakozás. In: Utolsó széttekintés 1980. 825), az ez után következő hat-nyolc évben talán nyolcszáz ívet is (l. Karenina Anna, Tolsztoj Elbeszélései és drámái, Alekszej Tolsztoj Első Péter-e, az Oblomov, Shakespeare és Ibsen három-három drámája, Lorca Yermá-jának, Jirások regényeinek, Kleist Eltört korsó-jának átültetése stb.). Fordítói tevékenységével a „gályapad”-ból is sikerült „laboratórium”-ot csinálnia, s a munka hasznossága mellett a magyar nyelv meglévő természetét össze tudta vetni a kérdéses „nyelv” kívánalmaival: „mit tud, mit nem tud, hol az ereje, gyengéje, hogy lehet az erejét fokozni, gyengéit eltüntetni” (A fordító. Homályból homályba, 1977. 195.).

Korán észrevette, hogy aki több nyelvet ismer, aki már öt-hat nyelvvel foglalkozott, az előtt a tanulandó új nyelvnek legtöbb szava, kifejezése és szerkezete is ismerős. Mindemellett néhány összehasonlító nyelvészeti munkát is átnézett, ám ezek sem elégítették ki a kíváncsiságát... Mint írja: „... a nyelvészet nem azzal foglalkozik, ami engemet vonz. Egy szerelmes férfi nem sokra megy imádotlja szabázméreteivel és serdülőkorá fejlődés-adataival.” (Nyelvekről. Európai utas, 1973. 661.)

A különféle nyelvek egybevető tipológiai vizsgálatában őt elsősorban a nyelv mint jellem, mint egyéniség érdekli. De ez csupán csak egyetlen szempont nézetei közül! S ahogy nyelvészeti utazásai közben visszaérkezik az anyanyelvhez, egyre inkább tudatosul benne, hogy aki „távlatot”, „nyelvünkhöz illő szempontokat” akar találni, annak „nyelv-bölcselővé” kell válnia, s egyre jobban érzi „egy filozófiai mű hiányát a magyar nyelvről”. Meggyőződése, hogy „történelmileg eleven idők a nyelvet is átalakítják”, s összegző véleménye ma különösképpen időszerű: „Az »államalkotó« magyarságról szóló mondások nem pusztá frázisok; az »államalkotó« nép nyelvalkotó is volt, s új körülményeit, új igényeit bámulatosan hamar követte nyelve...” (i. m. 670). Mindezt pedig nyelvünk szunnyadó lehetőségeinek, erényeinek a tudatosítása és a nyelvi öntudat erősítése érdekében fejtette ki még 1933-ban.

A magyar nyelv erejére gondolva ezért tartja különleges értéknek a tömörséget, s arra figyelmeztet, hogy a nyugati fejlődés szolgál követése sokat ártott ennek az erénynek. Véleménye szerint a nyelvújítás — mint mesterséges beavatkozás a nyelv életébe — számos olyan szókincsbővítő eljárást, szabálytalanságot

próbált ráerőltetni nyelvünkre, amely idegen tőle. Más kérdés, hogy az elmúlt századvégnek és a jelen század elejének gondolat- és érzésvilága, tudományossága aligha szólalhatott volna meg magyarul a nyelvújítás és egyben stílusújítás eredményei nélkül... Természetesen ezt Németh László is nagyon jól tudja, sőt a Nyugat elődeiről írt tanulmányában a tudós tisztánlátásával meg is fogalmazza: „Új állapotunk régi szavak páncéljában vergődik, és amikor a szavak régi értelmé elvész, s új kifejezésekben állapotodik meg az élet, a valóság már megint erjed, s az új nyelv védekezik. A stílus a nyelv ellenére kifejezett egyéniség...” Mindez a megőrzés és újítás kölcsönhatásának a felismerését jelenti gondolatrendszerében, amelynek eredménye voltaképpen a nyelvfejlődés. (Vö. Fábíán Pál: *Nyelvművelésünk évszázadai*, 1984. 9-12.)

Visszatérve az író előbbi gondolatára, kitűnő érzékkel mutatja be (A magyar nyelv ereje s gyengéi, 567-8) a tömörítés lehetőségeit: „Sok olyan tömörítő szerkezet van a magyar nyelvnek, amelyet nem használunk ki eléggé. »Nevettükben«; milyen grammatikai remekelés van egy ilyen alakban. Ha valaki tanulmányt írna a nyelvek sűrítő vívmányairól: bele kéne venni. Mi azonban ahelyett, hogy »majd megpukkadtak neveltükben«; már-már szívesebben mondjuk: »annyira nevelték, hogy majd megpukkadtak belé.«”

Jól látja, hogy a tömörítésben különleges szerepük van az igék, főnevek és melléknevek használatának, szemben az ún. „törmelékszavak”-kal. Megfigyelése szerint a nyelvhasználatban egyre ritkulnak a névmások, határozószók, névelők és kötőszók is — éppen a tömörség érdekében... Munkáiban ugyancsak a tömörítést szolgálja a kettőspont, a pontos vessző, a gondolat- és zárójeles beékelés, a tagmondatok mondatba iktatása mint mondat szerkesztési eljárás, a hosszabb bekezdések, vagy éppen a melléknévi és határozói igenevek kedvelése, valamint a szóképek, a megszemélyesítés, metonímia, főként a szinekdoché és a hasonlat tudatos alkalmazása.

Az eddigi stílus kutatási eredmények azt mutatják, hogy a felsorolt írói eszközök gyakori használata olyan rendszert alkot Németh László műveiben (vö. K. Szoboszlai Ágnes: i.m. 77., Jánosik Zsuzsa: i. m. 75-7. és mások következtetéseit), amely sajátos egyéni kifejezésmódot eredményez. Ezt az állítást az író — nem egy műhelyvallomásában (pl. a Jánosik Zsuzsához írott levelében) — maga is megerősíti.

Kocsis Rózsa *Minőségeszmény Németh László szépirói műveiben* (1972) című könyvében (i. m. 156) — Bata Imre már említett tanulmányára hivatkozva — felhívja a figyelmet az író nyelvbölcseleti nézeteire, a gondolkodás és a stílus összefüggéseiről kialakított felfogására. Németh László szóban forgó tanulmánya (Bevezetés a stilisztikába) a Szemelvények D. L. hátrahagyott írásából (in: Európai utas, 1973, 644-7.) című naplótöredékhez kapcsolódik. Az író a maga enciklopédikus tudásával ebben is a lényegre ragadja meg: alig négyoldalmi eszme-futtatásában sajátos módon villant rá a stilisztika mivoltára, a gondolkodás és beszéd, a nyelv és stílus, az egyéni és korstílus rejtett kapcsolataira. Véleménye szerint: „... a beszéd a gondolkodás álarca... A gondolatot a mondat szülte, a képzetet a szó, s ami-

kor képzettársítást emlegetünk, arra a nyelvtani munkára gondolunk, mely a mondatrészeket az alany és az állítmány köré ülteti” (I. m. 644.). Hangsúlyozza, hogy a beszéd gyakran alkalmatlan a „gondolatállapotok mellékrezgéseinek” (az örömmek, bánatnak, meglepetésnek stb.) kellő kifejezésére.

Németh László — nyelvbölcseletében — a mondatból indul ki. Szerinte „A mondat egy kész szerkesztési terv, rovatos blanketta, amelyet a nyelvtan vesz fel a gondolatról”; illetőleg: „Két ember, aki beszél, jegyzőkönyvet nyújt át egymásnak szellemük tényálladékaról.” (I. m. uo.)

Bata értő szemmel vette észre, hogy az író véleménye kapcsolatba hozható a „funkcionális törekvésekkel, mindenekelőtt a strukturalizmussal és a formalizáló kísérletekkel, főként a szemiotikával.” (I. m. uo.)

Párhuzamként a nyelvészeti szakirodalomból elsősorban Lotz János munkásságára lehet hivatkozni. Lotz átfogó érdeklődésű nyelvész volt, aki — mindamellet, hogy nagyon tisztelte a magyar grammatikai hagyományt — mindig is hangsúlyozta a szerkezeti összefüggések leírásának fontosságát, cikkeiben pedig a rendszerezés alapja általában a nyelvi jelentés (Vö. Egy nyelvtani modell, 1968. MNyTK. 122. 4.; Szonettkoszorú a nyelvről 1976; stb.). Szerinte leíró nyelvtanunknak — a nyelv funkcionális és strukturális elemzésével — olyan szabályrendszer kellene kialakítania, amely képes valamennyi morfológiai és szintaktikai összetevő reprodukálására és a nyelvművelésben való felhasználására is. Lám, a nyelv és gondolkodás, a nyelv és nyelvhasználat szoros kötődésében így találkoznak a tudós és az író sajátos következtetései.

Németh László *Nyelvekről* című tanulmányát, közelebbről ennek az Utazás az anyanyelvig fejezetét (in: Európai utas, 1973, 668-71.) — Kosztolányi nyelvtisztító mozgalmára utalva — így zárja: „... a nyelvtisztítás csak a munka első fele. Aki a nyelvet tisztítja: gyomlál; gyomlálni pedig azért szokás, hogy a nemes növény szabadabban hajtszon. A nyelv föl nem használt hajlamai számára kell a levegő, volt nyelvújításunk, volt ellen-nyelvújításunk s van nyelvtisztításunk. A nyelvtisztítást azonban, ha nem akarjuk, hogy purizmusba fulladjon, egy «nyelv-ébresztés»-nek kell kiegészítenie.” Nos, ez az írás 1933-ban készült, s bevált előrejelzésnek, iránytűnek bizonyult a magyar anyanyelvi kultúra számára, gondoljunk csak a Lőrincze vezényelte ún. „pozitív nyelvművelés” álláspontjára, mely szerint a nyelvben rejlő kifejezési lehetőségek feltárása, a gondolati-érzelmi tartalom árnyalatainak közlése nemcsak az egyik legfontosabb iskolai, hanem közművelődési tennivaló is.

Hasonlóak *A magyar rádió feladatai* című írásának Nyelvápolás fejezetéből (in: A minőség forradalma, III-IV. 1940.) azok a javaslatok is, amelyeket mint irodalmi tanácsadó fogalmazott meg a rádió munkatársainak. Ebből való a következő idézet: „Bevallom, hogy én a purista nyesegetésnél többre becsülöm a példát... Az előadók közt meg kell becsülni azokat, akik változatosan és leleményesen beszélnek magyarul... Nyelvfrissítésre felhasználható a régi magyar nyelv és a népnyelv is.” (I. m. 86.)

Németh László ugyan Nagybányán született, a század eleji festőiskola neves központjában, mégis a dunántúli Mezőszilast, eszmélkedésének és vakációinak a színhelyét vallotta szülőföldjének. Itt nemcsak az emberi kapcsolatok, erkölcsiség, szokások hatottak rá, hanem a tájnyelv különös ízei is. „Azok a fogalmak, amelyek a nyelvben legősbibbek, ott képződtek ki; ha azt mondom: ház, nagyapám szilasi portája villan fel előttem; ha azt mondom: asszony, öreganyám törekeny alakja emelkedik ki a berlinerből; ha azt: család, a hajdani Búr család jelenik meg, nagyszüleim, apám s öt testvére s azoknak a házastársai — olyan formán, ahogy a napokban előkerült képen, amely még fiatalon ábrázolja őket” — írja a *Szülőföldem, Mezőszilas* című tévéforgatókönyvben (Utolsó széttétekintés, 1980. 715.). Nem csoda, hogy írói világának képeit, helyszíneit, történéseit és alakjait is általában a szilasi emlékeiből merítette, hiszen „ott mozgott a legotthonosabban”.

Németh László — mint láttuk — több tanulmányában foglalkozott nyelvi-stilisztikai kérdésekkel. Gondolatai azonban nem elvont bölcselkedések, hanem nagyon is gyakorlati útmutatások nyelvfilozófiai nézeteinek és írásművészetének a megértéséhez.

3. A nyelvművész

Németh László *Bevezetés a stilisztikába* című fejtegetését (i. m. 647) így zárja: „Korok és egyesek más és más módot találnak ki rá, hogy gondolataikat a nyelven áteröltessék. Közhely: az ízlés változik...” a stílus és az ízlés változásával kapcsolatban különösen feltűnő, hogy a nyelv, elsősorban a hangzó beszéd szerepe, kultúrája a századforduló óta milyen nagy mértékben csökkent az írott szóéval szemben. A beszélő és a hallgató figyelme ma már kevésbé irányul a közlemény formájára, hangzásbeli tényezőire, mint korábban. (Persze azért azt sem állíthatjuk, hogy az újabb irodalmi vagy sajtótermékeket olvasva elégedettek lehetünk.)

A kor racionálisabb, puritánabb, tárgyyszerűbb stílusa nálunk a húszas években kezdett kibontakozni — éppen Németh László pályakezdésének idején —, majd a harmincas években erősödött meg; és bárhogy is nevezzük: tárgyas-intellektuális stílusnak, realista törekvésnek, új tárgyiasságnak stb. — azóta már önálló irodalmi irányzattá vált. (Vö. Szabó Zoltán: *Kis magyar stílustörténet* 1982. 328-49.) Művelői pedig a két világháború közötti és utáni korszak legkiválóbb költői, írói (mint pl. Babits, Illyés, József Attila, Németh László és mások, utóbb Déry, Jékely Zoltán, Nemes Nagy Ágnes, Pilinszky stb.), akik — főként a századelő stíluskavalkádjával, túldíszítettségével szemben a korszerűbb, takarékosabb ízlésminták és kifejezőeszközök elterjesztésével — szemléleti változást, tárgyasabb, sallangmentesebb beszélt és írott stílust honosítottak meg. A dísztelen beszédstílusnak nemkívánatos kísérőjeként jelentkezett az ún. „zenei kopárság” (Szabó: i. m. 347.). Ez a megállapítás természetesen nemcsak a hangképzésre, hanem a prozódikus eszközök használatára is vonatkozik.

A felsorolt tényezőkkel kapcsolatban csökkent a versmondás, a színház- és előadó-művészet hatása (különösen a szónoki stílusa), ugyanígy a nyelvjárási hangváltozatok, hangletjtésformák beszédshínező szerepe is, bár a regionális köznyelviség mint nyelvhasználat — tájegységenként kisebb-nagyobb mértékben — még ma is színezi némiképpen a kiejtést.

S hogy miért mondtam el a fentieket? Azért, mert Németh László írás-művészetét, nyelvteremtő tevékenységét elsősorban ezek szemmel tartásával, a vázolt háttérrel lehet érvényesen bemutatni.

Az irodalomtörténet a Németh-művek intellektuális voltát, erős gondolatiságát, moralista igényét és sajátos műfajkedvelését (tanulmány, esszé vagy gondolati regény) hangsúlyozza. Mindez a kifejezőmódban úgy nyilatkozik meg, ahogy Babits jellemezte Németh László intellektualitását: „... stílusa... szereti ránk vilantani gondolata fényét” (Nyugat, 1933.; id. Szabó Zoltán: i. m. 335).

Szépírói kifejezőeszközei között meg kell említenünk a szerkezet és a szerkesztés fontosságát, amely a konstruktivizmus hatásával magyarázható. Hogy hogyan jelentkezik ez irodalmi téren? Németh László regényírói művészetében pl. mindenekelőtt a formai igény megnövekedett szerepében: a mondat szerkesztésben, a változatos szintaktikai eszközök használatában, a grammatikai alakzatokban és a közöttük lévő összefüggések, a rendszer érzékeltetésében.

Az író *Regényírás közben* (1948) című műhelytanulmányában így nyilatkozik: „A mű sokszorosan rendezett élet. Minél magasabbfajta ez a rend, minél sűrűbb a kapcsolatok delejhálója, annál több a reménye a műnek, hogy olyat közölhet, amit írója e mű nélkül sohasem közölhetett volna... Az alkotás elsősorban kompozíció. Az alkotó a részek viszonyában az elemek közt futkosó erővonalak titokzatos rajzában fejezi ki művészi igazságát... (In: Megmentett gondolatok, 1975. 299). Ebből a tágabb szempontból következnek azok a fontosabb stilisztikai formák, amelyekre már a bevezetőben felsorolt kutatók is rámutattak.

A kifejezőeszközök sorában igen sajátos Németh László rövid, frappáns, rendszerint jelképszerű címadása (pl. *Gyász, Bűn, Iszony, Irgalom* stb.), közülük az első az író „görög korszaká”-ból valók, s Béládi szerint (Érintkezési pontok, 1974. 207), mint egy-egy örök emberi tulajdonság kifejezői, ún. „sorsmetaforák”. Ezek — mint arra J. Soltész Katalin rámutatott (A címadás nyelvi formái a magyar irodalomban: Nyr. LXXXIX, 174-87) — voltaképpen tulajdonnevek, olyan egyedi jelölők, amelyek a mondatösszefüggésben főnévként viselkednek, önmagukban pedig (mint feliratok) mondatértékűek. Gyakoriak a személyneves és a szószerkezetes címadások is, mint Apáczai, Galilei, Széchenyi, Emberi színjáték, Megmentett gondolatok, Európai utas stb.

Rendkívül tanulságos Németh László mondat szerkesztése. Erre, mint korábban már említettük, főként a tömörség jellemző. Az eljárással igen figyelemre méltó módon foglalkozott Jánosik Zsuzsa (i. m. 20-6.); megállapításainak hitelét az író maga is visszaigazolta. Jánosik részletesen elemezte Németh László sajátos „beékelő stílus”-át, mondatainak megszerkesztettségét, töménységét, idézve az

Égető Eszter Leona nénijét, aki így rója meg Méhes Zoltánt, a regénybeli író: „Hanem, kedves Méhes, nem ajánlom, hogy a stílusát, mint fejfájás elleni szert szabadalmaztassa. Csak bámulom a tömörségét. Én minden mondatát kétszer olvasom el, először hátra, aztán hátulról előre” (Égető Eszter, 700). Ebben természetesen sok igazság van, de a tömör stílust az írott nyelv még elbírja. Vegyünk egy példát az Iszony elemzéséből: „Arra, hogy hozzánk is kijárt, különösen büszke volt.” (I. m. 21.) Ezt a köznyelv így fogalmazná meg: Különösen büszke volt arra, hogy hozzánk is kijárt. Voltaképpen tehát az alárendelő összetételek mondatrendjére jellemző „mondatátszövődés”-ről van szó, ahol az utalószóval kezdődő főmondatba beékelődik a mellékmondat. Természetesen ennek a fordítottja is előfordulhat, azaz a főmondat ékelődik bele a mellékmondatba, és akár többtagú összetételekbe is. Végeredményben ugyanaz jellemző a Németh László-i próza mondatszerkesztésére, mint ami a fordításaira. Erről írja műhelytanulmányában: „A fordító jobban szereti a bizonytalanabb, várakozást hagyó szót előretenni s azt megszorítani, mint értelmezőszerűen a mindent kimondóhoz hozzátenni”, illetőleg az író „az adut, a mondat értelmét szereti a végére tartogatni, s kellő figyelemfelcsigázás után az asztal lapjára kitenni” (A javító toll nyomában. A kísérletező ember 1963. 392-3.).

Németh László a tanulmány írójához küldött levelében önnön stílusát így jellemzi: „A fogalmazást én a hálövetéshez hasonlítom: a mondat analitikus hálóját rávetem arra az agyban létesült ingerület-konstellációra, ami a gondolat, s nem nyugszom, amíg azt minden polipkarjával ki nem húztam, s szövegemben ott nem látom” (I. m. 82.). Szerintem ennek az eljárásnak az a szerepe kicsiben, vagyis a mondat szinten, ami az ún. „búvópatak módszer”-nek nagyban, azaz az egyes fejezetek megszerkesztésében, szövegszinten.

Ugyancsak tömörítő funkciójuk van az olyan írásjeleknek, mint az értelmi viszonyokat vizuálisan kiemelő kettőspontnak, a pontosvesszőnek mint a gondolattagolás, a logikai elkülönítés eszközeinek, nem utolsósorban az elmondottak helyesbítését, illetve bővítését szolgáló gondolat- és zárójelnek.

Példák: „Megtanulta, hogy az életén átimbolygó dolgok két csoportba sorozhatók; a nagyobbik neve: mink, a kisebbiké: mások” (Emberi színjáték, 11.). Vagy: „De az apának kellett ez a halmozott borzalom: rájött, hogy a mesék titkos bosszúalkalmak; nyílt és orv ellenségeiből a Zölddisznónak olyan testőrséget verbuvált, hogy a legsötétebb ázsiai kényúrnak is öröme telt volna benne” (I. m. 21.) stb.

Bármelyik Németh-regényt bárhol is felütjük, gyakran találkozunk ezekkel a stíluseszközökkel, ám megjegyzendő — és erre K. Szoboszlai Ágnes is rámutat (i. m. 74) —, hogy a kettőspontok és pontosvesszők száma az író prózájában „egyre csökkenő tendenciát mutat”.

További példák: „Erzsi órá veti ezt is; ha nem is gondolatban — az még jobb volna, mert akkor rájönne, milyen képtelenség —, csak tompa duzzogásban, mert kell lennie valakinek, akire mint neheztelést fordítsa, amit a világban ellene elkövetett bűnnek érez” (Égető Eszter, I., 348.). Vagy: „Ezt a kurtaságot ő (s ez a kóros góc ki-

sugárzása volt már), nem azzal magyarázta, ami természetes lett volna, hogy Ágnes sérti ez a hármás, és sérti a távollevőt belekavaró beszéd, hanem hogy mint afféle egyetemre járó lány lenézi az érettségizett vasutast, s azt hiszi, vele szemben a társadalmi konvenciókon is túlteheti magát...” (Irgalom, I., 44.)

Kardos László *Vázlatok, esszék, kritikák* (1959) című könyvében (394-5.) ezt az eljárást „eltökélt és szenvedélyes fölénytartás”-nak nevezi, amely főleg a helyesbítő, magyarázó, kiegészítő szabad függő beszédben fordul elő. (Idézi Herczeg Gyula: *A modern magyar próza stílusformái* (1975) című munkájában (164-75.). Az természetesen igaz, hogy Németh László (vagy kortársai közül pl. Déry Tibor) kedveli az alárendelő, erősen intellektuális jellegű prózát, amely mindenképpen különbözik a Karácsony Sándor igényelte mellérendelő stílustól, azonban éppen az értekező prózára emlékeztető, bonyolultabb, tömörebb kifejezőmód kívánja meg a gondolatjelek közé vagy a zárójelbe iktatott magyarázó közbevetéseket, s ezek semmiképpen sem a „fö-lényvággy”, avagy a „lenéző vállveregetés” eszközei, hanem éppen ellenkezőleg: az írói előzékenységnek, segítőszándéknak a kifejezői.

Ugyancsak sűrítő erejük van az igék gyakori használatának, a melléknévi és határozói igeneveknek, valamint a különféle metaforáknak. Bár Németh László a szóképeket nem kedveli különösképpen; mint írja: „A hasonlatot is inkább az esszében használom...; a szépprózában... díszítésnek tartom, úgy teszi «költő-ivé» a stílust, hogy elveszi a hitelét.” (Levele Jánosik Zsuzsához: i. m. 86.)

A szóképek közül inkább csak a megszemélyesítést és a szinekdochét használja gyakrabban. Megokolása szerint: „Az elvont alá szeretek lábat adni, hogy leszállhasson az érzékelhetőbe” (I. m. uo.). Példák: „Ez az új barátság (ti. Zoltán és Alfréd között) azonban nem sokáig rejtőzködhetett el az apai figyelem elől.” (Emberi színjáték, 29.) Vagy: „Délután, a hajigálós incidens órájában egy piros blúz jelent meg a kapu előtt.” (I. m. 28.)

A stíluseszközök sorában hivatkozni lehet a nyelvjárási elemek felhasználására is. Pl. a *Gyász* című regényében a magánhangzók tekintetében számos ö-ző alakot találunk: nézől (78), kő (90) ’kell’, elrőtötték (93) ’elrejtették’, pörülés (95), öléggé (101) stb. Általában a korai művekben, így az Emberi színjátékban is gyakoriak a nyelvjárásiasságok. Néhány példa a hangtani eltérésekre: élin (13), jókedvinek (15), térdire (15) stb.; vagy a tájszavak használatára: odasunyt (12) ’odabújt, odalapult’, tottyant (13) ’ernyedten valahová zöttyent’, csupor (13) ’bögre’, zsurmolgatott (14) ’kukoricát morzsolgatott’, mádli (16) ’posztóból készült rövid férfikabát’ /ném./, csuta (23) ’kukoricacsutka’, pocséta (23) ’pocsolya’, rí (30) ’sír’ stb. A tájnyelvi elemek használata azonban a 30-as évek derekától egyre ritkul az író regényeiben.

Németh László prózájának sajátos ritmusa van. Ritmuselméletét még 1939-ben a *Magyar ritmus* (in: *Az én katedrám*, 1975. 15-67) című tanulmányában fej-tette ki. A ritmust ő mondattani eredetűnek tartja, s a ritmikai alapegységet „tag”-nak nevezi. Megállapítása szerint a tag tulajdonképpen „csomósodás” (szó-tagok összetapadása), és a „mondat felépítésében” jelentkezik. A taghatár a mondatok (mellékmondatok) elején és végén van. Nyelvünkben — ha nem is

mindig — általában az első szótag hangsúlyos. Az ütem olyan tag, amelyben a szótagszám meghatározott. Ami Arany János elnevezésében tagoló „nemzeti versidom”, az Németh László felfogásában „ütemelő” vers. Mivel pedig „a magyar vers az értelemről születik”, benne „értelem és ritmus fedik egymást”.

Példája a tagolásra Arany Jánostól:

„Őszbe / csavarodott // a természet / feje,
Dérré vált a / harmat, // hull a / fák levele”

Mint prózaíró, foglalkozott a vers és a próza viszonyával is. Véleménye szerint: „A ritmus az éneken át a zenéhez vezet. Ha az író nyelve a nyelv ellenére éreztetett gondolkodás, a zene nyelv nélkül éreztetett gondolkodás.” (Bevezetés a stilsztikába. Európai utas, 647.) Poétikai, hangstilsztikai nézeteit egyébként *A szórendtől a versig* (1952) és a *Mi a tag?* (1957) című írásaiban is kifejtette. (In: A kísérletező ember, 1973. 598-604; 604-10.)

Íme, ez Németh László nyelvi-stilsztikai gyakorlatának rövid foglalata. A bemutatás természetesen csak egy csepp az író nyelvről vallott nézeteinek és stílusművészetének a tengeréből. Kérdés, hogy ez a csepp felidézheti-e egyáltalán a tenger törvényeit.

Kiadványaink

Az Erdélyi Gondolat Könyvkiadó gondozásában
2010-ben megjelent:

